

Komorjai László

Az érzékelés nyelve

I

Az alábbiakban arról a nézetről lesz szó, amely szerint a valóság, illetve *mutatis mutandis*, a nyelv, elemekből, rögzített konstrukciók révén felépülő egész. Világos, hogy Russell abban az időszakban, amelyben az *On Denoting* is született, ezt a nézetet képviselte. Sőt, ez az általános meggyőződés, annak ellenére, hogy a benne szerepet játszó konkrét elemek folyamatosan változtak, későbbi gondolkodását is jellemezte. Mind a fregei jelentésfogalommal kapcsolatos egyre határozottabb állásfoglalás, mind a leíráselmélet ezt az átfogó elképzelést hivatott alátámasztani. Kiindulásként röviden ezt a két összefüggést körvonalazom.¹

Frege jelentésfogalma két alapvetően nyugszik. Ezek közül a témánk szempontjából csak az egyik érdekes. E szerint egy név, illetve egy tetszőleges kifejezés jelentése a referencia meghatározásának egy módja, tehát, például nevek esetén, egy olyan mód, ahogyan a megnevezett tárgy adódik, illetve megadható. Ez alapján a fregei jelentésfogalom itt tárgyalt eleme felfogható úgy, mint egy közvetítő elem név és megnevezett tárgy között. Frege elgondolásában azért van szükség, és egyszersmind azért van lehetőség egy ilyen elem felvételére, mert a tárgyak, amelyekre a nevek referálnak, vagy amelyeket jelölnek, sohasem adottak a maguk egészében. Frege példáját felhasználva egy hegynék azért lehetséges két különféle jelentésű neve, mert adódhat két különböző, egymástól eltérő módon, például szemlélhetjük két különböző oldalról (FREGE 1976, 128.). Ez azért lehetséges, mert egy hegy soha sem jelenik meg teljesen a szemlélet számára. Ugyanez elmondható olyan absztrakt tárgyokról is, mint egy háromszög súlypontja vagy egy szám: ezek is megadhatók különféle módokon, tehát soha nem 'jelennek meg' a maguk egészében. A fregei jelentésfogalom említett aspektusa mögött tehát egy arról alkotott elképzelés áll, hogy milyen is az a tárgy, amelyet egy név megnevez.

Bizonyos szempontból Russell elképzeléseit is egy hasonló nézet motiválja. Egy név nála is egy olyan tárgyat nevez meg, amely a tapasztalatainkban is adódik. Annak, hogy ő mégis gyökeresen eltérő eredményre jut mint Frege, egy olyan kétértelműség az oka, amelynek eredete legalább Descartes *Elmélkedései*-ig nyúlik vissza. A 'tapasztalatban adódó tárgy' kifejezés ugyanis kétértelmű. Jelentheti egyrészt azt, amit Frege ért alatta, tehát valami olyasmit, ami a maga egészében sohasem adott. Másrészt jelentheti azt, ami a tapasztalatban közvetlenül megjelenik, és „amin keresztül” az előző értelemben vett tárgy adódik. „Amit látunk”, az lehet egyrészt „maga a tárgy”, másrészt lehet valami olyasmi, amit leginkább a tárgy közvetlenül megjelenő aspektusának hívnánk.

¹ A tanulmányban az említett korszakból elsősorban a következő művekre támaszkodtam: Russell 1972, 1976, 1994.

Russellnél, szemben Fregevel, a nevek a tapasztalatnak ebben az utóbbi értelemben vett tárgyára vonatkoznak, arra tehát, ami közvetlenül adott; ezt nevezik meg.

Az ilyen tárgyaknak nincsenek különféle aspektusai; nincsenek különféle módjai annak, ahogyan adódhatnak, hiszen nincsenek „rejtett oldalai”. Ezt érti Russell azon, hogy közvetlenül adottak, hogy közvetlen ismeretségben vagyunk velük. Ennek megfelelően a nevekkal kapcsolatban Russell számára nincs szükség a Frege által bevezetett értelemben jelentésekről beszélni.

Mit is gondolt a két gondolkodó azokról a tárgyokról, amelyeket a másik elmélete többé vagy kevésbé explicit módon feltételezett? Frege kései írásaiból úgy tűnik, hogy ő azt, amit Russell egy név által megnevezett tárgyként fog fel, általában és legszívesebben képzetnek nevezi. A képzeteket, szemben a külvilág objektíven adott tárgyival, Frege szubjektívnek tartja, és a pszichológia hatókörébe utalja.² Russell azonban egy ilyen besorolással egyáltalán nem ért egyet. Az, ami például egy vizuális élményben számomra közvetlenül feltárul, egy bizonyos értelemben bárki más által átélhető. Ha ott állnál, ahol én, olyan magas lennél, mint én, olyanok lennének a fényviszonyok, mint most stb., akkor a russelli értelemben ugyanazt látnád, mint én. Egy közvetlenül adódó élmény „elvileg” bárki által átélhető, és ebben az értelemben nem szubjektív. Például a világról adódó vizuális élményeket Russell megpróbálja úgy felfogni, mintha a tér azon pontjához tartoznának, „ott lennének”, ahonnan feltárulnak. Ha a megfelelő pontba állunk, akkor látjuk őket.³ Sőt, Russell felfogásában éppen ezek az elemek azok, amelyek elsődleges értelemben *vannak*.⁴ Minden más ezekből alkotott logikai konstrukció, és ez a fregei elmélet által feltételezett tárgyakra éppen úgy igaz, mint a fizika által feltételezett atomokra.

Mindez érthetővé teszi, hogy miként kapcsolódik Russellnek a fregei jelentésfogalommal kapcsolatos nézete a logikai atomizmushoz, illetve a valóságról alkotott elgondoláshoz. Mivel a valóság elemi építőkövei közvetlenül adottak, mivel ezeknek nincsenek rejtve maradó aspektusai, és mivel minden egyéb ilyen elemekből álló logikai konstrukció, ezért a fregei értelemben vett közvetítő elemek feltételezésére nincs szükség. (Russellnek az *On Denoting*-ban Fregevel szemben felhozott érvei részben azt mutatják, hogy bár az ilyen entitások feltételezése nem vezet feltétlenül ellentmondáshoz, de szükségtelen.)

Ez az elképzelés egyben érthetővé teszi a leíráselmélet és a logikai atomizmus kapcsolatát is. Russell szerint éppen úgy, ahogyan minden dolog vagy közvetlenül adott, vagy valahogyan felépíthető közvetlenül adott elemekből, ugyanúgy minden tudás, amely az előbbi „dolgokra” vonatkozik, vagy a közvetlen ismeretség egy formája, vagy valamilyen úton-módon közvetlen ismeretséghez „vezet vissza”. Ezért azzal párhuzamosan, hogy közvetlenül nem adott dolgok hogyan konstituálódnak közvetlenül adottakból, felmerül az a probléma is, hogy miként lehetséges olyan dolgokról tudnunk vala-

² Lásd például a *Gondolat* című írást. (FREGE 2000, 203–217.) Amint majd a következő ponttól kezdődően látni fogjuk, nem egyértelmű, hogy mi is pontosan az, amit Russellnél egy név megnevez. Mindenesetre, bárhol is értsük azt, ami közvetlenül adott, a fenti fregei besorolás igaz lesz rá.

³ Később – különféle megfontolások miatt – az így adódó elemeken Russell már nem pusztá élményeket ért, hanem indőindexszel is rendelkező eseményeket. Ez a változás, és az elgondolás egyéb, például magával a tér konstrukciójával kapcsolatos részletei az előadásom szempontjából nem relevánsak, többek között azért, mert az élmény az eseménynek is alkotóeleme lesz. Lásd például a *Logical Atomism* című írást 1924-ből. (RUSSELL 1994, 321–343)

⁴ Russell gondosan elkülöníti azt, ami van, illetve azt, ami létezik. A létezés csak kijelentésfüggvényekre alkalmazható, így individuális objektumokról sem azt nem állíthatjuk, hogy léteznek, sem azt, hogy nem léteznek. Lásd például a *The Philosophy of Logical Atomism* V. fejezetét. (RUSSELL 1994, 228–241)

mit, amelyekkel nem vagyunk közvetlen ismeretségben. Hogyan vezethető vissza egy ilyen tudás elemibb, ismeretségen alapuló tudásra? Russell úgy gondolja, hogy ezt a kérdést azoknak a *kifejezéseknek* az analízise mutatja meg, amelyekben a tudásnak ez a formája kifejeződik. Az ilyen közvetett tudást kifejező állítások közös sajátossága, hogy úgynevezett denotáló kifejezéseket tartalmaznak. Ezek nem lehetnek nevek, hiszen olyan dolgokra vonatkoznak, amelyekkel nem vagyunk közvetlen ismeretségben. A leíráselmélet az ilyen denotáló kifejezések egy nagy csoportjával, a meghatározott leírásokkal foglalkozik, és azt mutatja meg, hogyan bonthatók fel ezek a kifejezések egyszerűbbekre, amelyek maguk – sokszor már a felbontás első lépésében – többé már nem denotáló kifejezések. A leíráselmélet fő motivációja tehát a nem közvetlenül adott tárgyakra vonatkozó ismereteink lehetőségének megvilágítása volt. A nem létező dolgokról szóló kijelentések problémája például ennek csak egy alelete, hiszen ami nem létezik, az nyilván nem lehet közvetlenül adott.

A logikai atomizmus elképzelése tehát három szinten is megfogalmazható: érinti a valóság, az ismereteink és a nyelv elemeit, és konstrukcióját. Az elképzelésnek két alappillére van. Egyrészt az, hogy milyen jellegűek az elemek, amelyből az adott szféra felépül, másrészt, hogy milyen jellegűek azok a konstrukciók, amelyek révén az adott régiók az előbbi elemekből összeállnak. Az utóbbi kérdésben a nyelv é a főszerep, innen Russell atomizmusának logikai jellege, míg az előbbiben, tehát az atomok kérdésében, amint eddig igyekeztem rámutatni, az az elképzelés az irányadó, hogy a *valóságnak*, illetve a tapasztalatainknak melyek a végső összetevői. A továbbiakban kizárólag a második aspektus egy kis részletével foglalkozom.

II

A konstrukciókhoz alapul szolgáló elemek legfontosabb csoportját Russellnél a különös vagy partikuláris objektumok alkotják. Már eddig is jórészt ezeket használtuk példaként, amikor végső összetevőkről beszéltünk.⁵ Ha közelebbről szemügyre vesszük ezeket az egyszerű elemeket, azonnal látni fogjuk, hogy Russell elgondolását kétértelműségek sora jellemzi. Amint már láttuk, a különös entitások, minden más úgynevezett egyszerű elemmel együtt, a tapasztalatban közvetlenül adóttak.⁶ A kérdés, amivel foglalkozni szeretnék, ennek megfelelően annak problémának lesz része, hogy mi az, ami a tapasztalatainkban közvetlenül adódik? Felfedezhetünk-e itt azonosíthatóan megmaradó, atominak tekinthető elemeket?

Ha szemügyre veszek egy érzékek által megragadható tárgyat, például az előttem levő asztalt, nyilvánvaló, hogy ami közvetlenül adott, az nem maga az asztal. Egyrészt az asztalnak mindig vannak meg nem jelenő aspektusai, hátoldala, alja, olyan részei, amelyek talán soha nem válnak sem az én, sem mások közvetlen tapasztalatainak részévé. Ez a meg gondolás vezette Russellt arra a gondolatra, hogy maga az asztal pusztán konstrukció.

⁵ Ezeken kívül minőségek és relációk egy hierarchiája az, ami még az egyszerű építőelemek között szerepel. Ezekkel most nem foglalkozom. (RUSSELL 1994, 270.)

⁶ Sőt, ez még bizonyos összetett dolgokra is igaz. Ezeket Russell tényeknek nevezi. Ezek tehát, annak ellenére, hogy összetettek, nem logikai konstrukciók; ugyanolyan értelemben „vannak”, mint az egyszerű elemek. (Lásd uo.)

Másrészt azonban az, ami a tapasztalatainkban közvetlenül adott, mindig tartalmaz olyan elemeket, amelyek semmilyen értelemben nem tartoznak magához az asztalhoz. Az asztalról adódó élményemhez szükségképpen hozzátartozik egy nem tematikus háttér, nem vizuális tapasztalatok, zörejek és egyéb érzetek. Az asztal tapasztalata mindig és szükségképpen egy komplex tapasztalati mezőből szakad ki. Nevezzük ezt a közvetlenül adott, keresztül-kasul összefüggő tapasztalati mezőt *élménynek*. Az utóbbi megfigyelésből következik, hogy ha magát az asztalt közvetlenül adott elemek osztályaként akarjuk definiálni, akkor az elemeket nem azonosíthatjuk élményekkel, hiszen azok olyan részleteket is tartalmaznak, amelyek semmilyen értelemben nem tartoznak „magához az asztalhoz”. Ez arra indíthat minket, hogy az elméletünkhöz szükséges atomokhoz az élmények további részekre bontásával próbáljunk eljutni.

Ez a megfigyelés egy olyan regresszushoz vezet, amelynek utolsó állomása az érzet-adatok feltételezése, de, amint rövidesen látni fogjuk, közties állomásai is vannak. Nem véletlen, hogy Russell szóhasználatát folyamatosan ingadozik, amikor az elméletéhez szükséges, közvetlenül adott különös entitásokat kellene meghatározni.

Ha a tapasztalatban közvetlenül adott élményeket úgy próbáljuk felfogni, mint amelyek tovább már nem elemezhető atomi érzetadatokból állnak, akkor elérkezünk az érzetadat-elmélet egyik legalapvetőbb problémájához. Nem pusztán arra gondolok, hogy egy érzetadat (vagyis, amit annak próbálunk nevezni), például egy szín, már mindig is valaminek, nevezetesen az elemzendő tárgynak a színeként adott csak. Így, ha a tárgyat, illetve az őt alkotó aspektusokat érzetadatok segítségével próbálnánk leírni, ez már eleve feltételeznél a tárgy, illetve az aspektus azonosítását, hiszen a szín csak úgy adott, mint az éppen definiálandó aspektus színe.⁷

Ennél azonban egy sokkal komolyabb probléma is adódik az érzetadatok feltételezésével, nevezetesen, hogy olyasmi, amit érzetadatnak szeretnénk nevezni, egyáltalán nem adott a tapasztalatban. Ha a szín példájánál maradunk, akkor egy tárgy színe pontosan ugyanolyan komplex entitás, és pontosan ugyanolyan jól leírható törvények szerint konstituálódik, mint maga a tárgy. Egy szín tapasztalatában éppen úgy nem adott „maga a szín”, és a színtapasztalat éppen úgy tartalmaz nem magához a színhez tartozó elemeket, mint ahogyan ezt az asztal tapasztalatának gyors elemzésénél az asztalról beláttuk. Amikor rápillantok az előttem álló asztalra, és látom, hogy az barna, akkor ami közvetlenül adott, az esetleg egyáltalán nem barna. Egy bizonyos helyen a ráeső fény miatt fehéren csillog, máshol árnyékos, teljesen fekete stb. Amit az asztal barnaságán értek, az éppen úgy sajátos értelemben vett „aspektusok” sokaságából konstituálódik, mint maga az asztal. Ha a ténylegesen átélt, eleven tapasztalatot tartjuk szem előtt, akkor azt kell mondanunk, hogy egy komplex tapasztalat nem valamiféle primitívnek tekinthető elemekből épül fel. Az asztal színe éppen olyan komplex módon konstituálódik a tapasztalatfolyamban, mint az asztal.

Továbbá az asztal színe és az asztal közül az egyik semmilyen értelemben sem alapvetőbb a másiknál. Amikor az asztalt észleljük, az asztal színe éppen úgy esetleges, mint ahogyan a szín észlelésekor esetleges, hogy az éppen az asztal színe. Az első esetben a szín szorul háttérbe, míg a másodikban a tárgy. Az egyik nem szükségképpen a másik észlelésének az alapja. A tapasztalat nélkülözhetetlen eleme, hogy az érzetminőségek egy nem rögzített, vagyis inkább nem jólfundált hierarchiáján alapul.

⁷ Annak megfelelően, hogy Russell elképzelésében egy konkrét tárgy konstrukciója, konkrétan adott elemekből áll, itt, és a későbbiekben is, színen az adott konkrét tárgy színét értem, és nem egy színt, mint általános, absztrakt minőséget.

III

Nem ütközünk kisebb nehézségekbe akkor sem, ha nem haladunk végig az előbb említett regresszus minden lépcsőfokán, vagyis ha a tapasztalatban közvetlenül adott élményt nem próbáljuk meg egészen az érzetadatok szintjéig felbontani. A legtöbb-ször úgy tűnik, hogy azokat az elemeket, amelyekre például egy vizuálisan adott tárgy tapasztalata épül, Russell maga sem tekintette azonosnak sem komplex élményekkel, sem tovább már nem elemezhető érzetadatokkal. Elméletének „atomjai” leginkább valahol az előbbi két szélsőség között helyezkednek el. Egy vizuálisan adott tárgy esetében ez azt jelenti, hogy az atominak tekinthető elemeket *tárgyi aspektusokkal* azonosítanánk, a tárgyat magát pedig *aspektusok* sorozataként próbálnánk értelmezni.

Az 'atomi' értelmének ez a folyamatosan vibráló kétértelmősége Russell esetében annak a következménye, hogy egyszerre akar két olyan elvet érvényesíteni, amelyek csak látszólag összeegyeztethetők. Egyrészt a logikai konstrukciókat olyan elemekre akarja építeni, amelyek a tapasztalatainkban közvetlenül adóttak. Ennek a kritériumnak nyilvánvalóan megfelel az élmény, de nem felel meg az érzetadat. Másrészt viszont azt, ami nem közvetlenül adott, közvetlenül adott elemek sorozataként, vagy osztályaként akarja felfogni. Erre az érzetadat alkalmasnak látszik, de amint láttuk, a komplex élmény nem.

Úgy tűnhet, hogy az előbb felvetett harmadik lehetőség, az élményben feltáruuló tárgyi aspektus bevezetése mindkét problémát megoldja. Azonban ez a lehetőség is mindkét szempontból látszatnak bizonyul. Egyrészt „maga a tárgy” nem fogható fel aspektusok sorozataként, másrészt egy tárgyi aspektus nem adott közvetlenül, ahogyan mondjuk egy komplex élmény. Az első probléma egy fenomenológiai „belügy”. A másik kérdés azonban nem pusztán fenomenológiai ügy, hanem visszavezet a nyelv területére, és a jelentés problémájával kapcsolatos. Befejezésként az utóbbi kérdésről ejtenék még néhány szót.

IV

Úgy tűnhet, hogy maga a komplex élmény sem más, mint fenomenológiailag megragadható elemek *a priori* törvényszerűségeik révén kapcsolódó szövetéke. Ha van valamiféle valóságra vonatkozó atomizmus, akkor ennek alapjai a közvetlenül adott élmény atomos szerkezetében rejlenek. Valóban úgy kell-e azonban egy élményt felfognunk, mint rögzíthető elemek, előtérben és háttérben adott tárgyi aspektusok, hangok, szagok és egyéb nem vizuális érzetek rögzíthető törvényszerűségeik révén összeálló együttesét? Miért hajlunk arra, hogy egy vizuális élményben adott aspektust, például egy asztal számunkra feltáruuló nézetét, az élmény egy közvetlenül adott elemének tekintsük? Mi az, ami miatt a bizonyos szempontból homogén élménymező egyes elemeit az aspektushoz tartozónak tekintjük, másokat azonban például úgy értünk, mint a háttér egy eleme, vagy éppen egy az asztalon levő, de az asztaltól különböző tárgy aspektusa? Világos, hogy a tapasztalatban közvetlenül megjelenő érzetanyag önmagában nem bomlik fel egymástól elkülöníthető régiókra. Az, hogy itt 'valamit valamiként *értésről*' beszélünk, rávilágít arra, hogy a tapasztalati mező „felosztásában” mindig szerepet kap az értelem. A tapasztalati mezőt mindig már valamiféle értelem, illetve jelentés struktúrája. Egy tárgyi aspektus tehát sohasem adott

közvetlenül. A jelentés szakítja ki abból az összefüggésrendszerből, amit egy élmény alatt értünk. A tapasztalat, mint áramló élmények folyama, mindig egymásba fonódó értelemalakzatokból szövődik.

V

Az előadásban arra igyekeztem rámutatni, hogy Russell valóságának alapelemei, akár-hogyan is próbáljuk értelmezni őket, vagy nem alkalmasak annak a feladatnak a megoldására, amelyre Russell bevezette őket, vagy nem adottak közvetlenül. Azt gondolhatnánk, hogy a vállalkozásnak ez a kudarca nem pusztán azt mutatja, hogy a jelentés fogalma nem küszöbölhető ki sem a nyelv, sem a tapasztalatinkban adódó világ leírásából, hanem azt is, hogy a jelentésemélet alapvető jelentőségű, és át kell vegye azt a szerepet, amelyet tradicionálisan az ismeretelmélet játszott a filozófiában. Amit Michael Dummett Millről ír, alkalmazható Russellre is. Mindketten úgy írnak, mintha a világ, vagy Russell esetében a tapasztalataink folyama „úgy bukkanna fel, mint ami már eleve fel van osztva objektumokra, és nekünk pusztán annyit kellene megtanulnunk, hogy melyik objektumra milyen 'nyelvi címkét' ragasszunk. Ez azonban nincs így. Éppen az általunk használt tulajdonnevek határozzák meg azokat az elveket, amelyek révén a felosztást meg kell tennünk. Ezeket az elveket pedig a szavak helyes használatának elsajátításán keresztül tanuljuk meg.” (DUMMETT 1981, 179. o.) Úgy tűnik tehát, hogy Russell atomizmusának kudarca az úgynevezett nyelvi fordulat szükségességére mutat rá: nyelv nélkül sem a valóság, sem a tapasztalat elemei nem lehetnek adottak.

Ez a gondolat azonban a nyelvre vonatkozóan egy hasonló naivitásra épül, mint az ismeretelméletre vonatkozóan Russell empirista jellegű atomizmusa. A nyelv önmagában véve éppen úgy nem áll eleve adott atomokból, elemi kifejezésekből, ahogyan egy élmény önmagában nem szabdalható elemekre. Éppen úgy, ahogyan egy élményt pusztán az értelem oszt jól individuált részekre, egy hangsort is csak jelentések révén tudunk értelmes egységekre, szavakra, mondatokra osztani. Egy először hallott, számunkra teljesen idegen nyelv éppolyan artikulátlan érzéki adathalmaz csupán, mint egy radikálisan új tapasztalat, amelyet nem vagyunk képesek értelmes egységekre bontani. Ha – ahogyan Dummett és az általa értelmezett nyelvi fordulattal jellemezhető hagyomány javasolja – a valóság, illetve a tapasztalat alapvető elveit csak „a szavak helyes használatának elsajátításán keresztül tanuljuk meg”, akkor a nyelvet és az őt alkotó szavakat, kifejezéseket éppen olyan naiv adottságként kezeljük, ahogyan a hagyományos metafizika, illetve ismeretelmélet kezelte a valóság, illetve a tapasztalatfolyam elemeit. Nem vesszük figyelembe, hogy a nyelv már a legprimitívebb formájában is mindig az érzékiileg adott valóság egy része.

A jelentés vagy értelem fogalma tehát mind a nyelv, mind a tapasztalatok vonatkozásában alapvető jelentőségű. Mielőtt ebből arra a következtetésre jutnánk, hogy végül mégiscsak a nyelv az, amely megalapozó jelentőséggel bír, hiszen a jelentés a nyelvhez kapcsolódó fogalom, érdemes felidézni az előadás gondolatmenetét. A jelentés fogalma először a tapasztalat elemzésekor merült fel, és a tapasztalati jelentés fogalma történetileg a nyelvi jelentés fogalmától függetlenül, akár azt is állíthatjuk, hogy azt megelőzően jelent meg. Egyes kutatók Kant műveiben, elsősorban a *Tiszta ész kritikájában* keresik a nyelvi jelentés fogalmának egy korai előfutárát. Ez azonban téves feltételezés. A jelentés fogalmának a *Tiszta ész kritikájában* megjelenő változata Husserl

noéma fogalmának, vagyis a tapasztalati jelentés egy fogalmának közvetlen előzménye, és gyakorlatilag semmi köze a Fregénél felbukkanó nyelvi jelentéshez.⁸

A nyelv és a tapasztalat viszonya nem valamiféle alá-fölérendeltségi viszony. Az egyik semmilyen értelemben sem alapvetőbb a másiknál. Messzire vezetne ennek a problémának a részletes tárgyalása, de talán az egyik dolog, ami miatt érdekes Russell írásait olvasni, éppen az, hogy nála a nyelv és a tapasztalat analízise, ha sokszor végtelenen leegyszerűsített formában is, de együtt és folyamatos egymásrataltsáiban jelenik meg.

IRODALOM

- DUMMETT, Michael 1981. *Frege, Philosophy of language*. London: Duckworth.
- FREGE, Gottlob Friedrich Ludwig 1976. *Wissenschaftlicher Briefwechsel*. Hrsg. G. Gabriel, H. Hermes, F. Kambartel, C. Thiel und A. Veraart. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- FREGE, Gottlob Friedrich Ludwig 2000. *Logikai vizsgálódások*. Budapest: Osiris.
- HUSSERL, Edmund 1992. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch. Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie. Edmund Husserl, Gesammelte Schriften, Band 5.* Hrsg. Elisabeth Ströker. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- RUSSELL, Bertrand 1972. *Our Knowledge of the External World*. London: Allen and Unwin.
- RUSSELL, Bertrand 1976. *Miszticizmus és logika*. (ford. Márkus György) Budapest: Magyar Helikon.
- RUSSELL, Bertrand 1994. *Logic and Knowledge*. (ed.) Marsh, Robert Charles London and New York: Routledge.

⁸ A tapasztalati jelentés, illetve a *noéma* fogalmának részletes kifejtését lásd HUSSERL 1992. harmadik szakaszának harmadik fejezetében.

Vig színház: Mici hercegnő. Szignált: Márk. Litográfia, 1904